

entitlement, emotional inhibition, and insufficient self-control partially mediated the relationship between child psychological maltreatment and one's own perpetration of aggression. The implications of these results for future research and clinical work are described.

Key words: aggressive behavior, victimization behavior, intimate relationship, schema therapy.

© Миколайчук М. І.

Ю. В. Примак

ПОДРУЖНІ, ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКІ ТА СИБЛІНГОВІ СТОСУНКИ В НУКЛЕАРНІЙ СІМ'І

Ідеться про особливості сучасної сім'ї (малодітність/бездітність, двокар'єрність, егалітарність, нуклеарне спілкування). Особливу увагу приділено стосункам у нуклеарній сім'ї (подружнім, дитячо-батьківським та сиблінговим). З'ясовано, що для подружніх стосунків у нуклеарній сім'ї характерна орієнтація на егалітарність у побуті, двокар'єрність, малодітність, емоційну згуртованість і нуклеарне спілкування, а основними особливостями дитячо-батьківських та сиблінгових стосунків є їхня складність, більша індивідуалізація ролей з одночасною їх взаємозалежністю, значущість системи морального оцінювання, чутливість рольового контексту взаємодії, особлива роль батька. Розглянуто соціально-психологічні характеристики, специфіку нуклеарної сім'ї як провідної моделі організації подружніх, дитячо-батьківських та сиблінгових стосунків. Розкрито зміст основних трансформаційних процесів у сім'ї на сучасному етапі.

Ключові слова: нуклеарна сім'я, стосунки (подружні, дитячо-батьківські, сиблінгові), трансформаційні процеси, прокреативна етика, емоційне ядро, дитиноцентризм.

Проблема. Сімейний вплив часто перевершує вплив інших соціальних інституцій, через що надзвичайно актуалізуються й проблеми самої сім'ї, яка сьогодні найчастіше презентована або нуклеарною, або багатопокілінною формою. Саме за першого варіанта стосунки стають особливо значущими з огляду на зосередженість емоційних ресурсів у подружніх, батьківсько-дитячих, сиблінгових холонах, тому важливим є вивчення цього аспекту.

Нуклеарна сім'я – базова, проста, стандартна, соціально визнана сучасна модель сім'ї, що складається з подружжя/батьків і дітей на їхньому утриманні, які ще не перебувають у шлюбі. Дослідження соціально-психологічних особливостей нуклеарної сім'ї, стосунків у

ній дає змогу глибше й повніше розуміти труднощі і точніше оцінювати аспекти соціалізації особистості дитини саме в такій сім'ї.

Звертаючись до проблем сім'ї, стосунків у ній, важливо чітко розуміти її сутність. Дослідники зосереджують увагу на тому, що сім'я – це природна і соціально первинна мала, переважно референтна, група належності. Вона гетерогенна за структурою, поліфункціональна, історично детермінована, має емоційне ядро, до якого тяжіють її члени. Сім'я формується, функціонує й розвивається через лише їй притаманні безпосередні та високою мірою мобільні стосунки родинності (В. В. Абраменкова, О. Я. Кляпець, Н. А. Логінова, Т. В. Медіна).

На нашу думку, для розгляду сучасної нуклеарної сім'ї як методологічну основу доцільно використовувати гендерний системний підхід, який дає змогу аналізувати щоденні практики, ситуативні міжособові взаємодії на індивідуальному (П. Бергер, І. Гофман, Т. Лукман), структурному (О. А. Здравомислова, Д. Зіммерман) і символічному (Ж. Дерріда, Дж. Скотт) рівнях. Саме представники системного підходу (А. Лідерс, С. Мінухін), трактуючи сім'ю як складну емоційну динамічну систему саморегуляції, наголошують на тому, що за одиницю психологічного аналізу мають правити не окремі члени сім'ї, а стосунки і взаємини (дитячо-батьківські, подружні, сиблінгові) та емоційні зв'язки між ними.

Дослідники звертають увагу також на той факт, що сучасна сім'я часто не є не те що колективом, а й у повному розумінні соціальною групою (бо мінімально необхідна кількість має бути не діада, а тріада). Дехто з науковців навіть зауважує, що сьогодні більшість становить несімейне населення: є один із батьків, але без шлюбного партнера, тому краще вживати термін “сімейна група” (Н. В. Антонова).

Нуклеарна сім'я – не завжди проста мала група з повним або неповним емоційним ядром (відповідно повна або неповна нуклеарна сім'я). Вона може бути складною – повною репродуктивною нуклеарною сім'єю, у якій виховується кілька дітей (хоча дітонародження в ній свідомо обмежується). Наявність дітей від попередніх шлюбів, як зазначають С. В. Ничипоренко, О. Б. Синельников, не перетворює звідні (бінуклеарні) сім'ї на розширені, якщо інших старших або інших родичів у їхньому складі немає.

Мета статті: виявити соціально-психологічні особливості нуклеарної сім'ї, зокрема подружніх, дитячо-батьківських та сиблінгових стосунків у ній.

Вивчаючи проблеми сім'ї, дослідники наголошують на важливості такого демографічного чинника, як її форма: повна або неповна (у т. ч. функціонально неповна), реструктурована (змішана), нуклеарна (термін уперше вжив Ж. Мурдок у 1949 р., хоча треба згадати при цьому й М. Вебстера і Л. Моргана) або розширена. Поряд із цим представники системного підходу розглядають нуклеарну сім'ю як холон розширеної. Найчастіше буває так, що людина у своєму житті належить відразу до двох нуклеарних сімей: батьківської і своєї власної.

Е. Тоффлер у своїй відомій праці описує ідеальну, на його думку, для другої хвилі соціального розвитку нуклеарну сім'ю: її члени не мають внутрішньої автономії (стають емоційно взаємозалежними – так зване нуклеарне спілкування, за К. В. Бондаренко), втрачається її функціональність, яка була до цього. Прогностично дослідник зауважував, що з настанням третьої хвилі (її початок у розвинених країнах – приблизно 60-ті роки ХХ ст.) нуклеарні сім'ї не зникнуть, хоча, на його думку, їхня кількість буде зменшуватися, позаяк зростатиме чисельність інших типів і форм, наприклад: спільних, з одним із батьків, розширених (допускається їх відродження) [7]. За Д. Мейліс, перспективи розвитку сім'ї – це сім'ї з багатьма батьками (див. [7]). Е. Тоффлер, урешті, доходить висновку, що в цивілізації третьої хвилі протягом тривалого часу спостерігатиметься різноманітність сімейних структур, жодна з яких не домінуватиме [там само]. Водночас Г. І. Клімантова всі ці варіанти розглядає як різні модифікації саме нуклеарної сім'ї на різних етапах її розвитку.

В. Б. Голофаст під нуклеаризацією розуміє поділ сімей, який супроводжується: а) малодітністю, б) зниженням народжуваності, в) постійною зайнятістю жінки поза сім'єю, г) зростанням вимог до виховання та освіти, д) індивідуалізацією сімейних ролей (симетрія чоловічої і жіночої моделей поведінки в сім'ї, яка поширюється на всі її функції, у т. ч. мають місце елементи індивідуалізації у відпочинку), е) переходом від системи покарань і заохочень носіїв відповідних ролей до системи морального оцінювання, моральної дискусії, самооцінювання та самовиправдання. Дослідник зауважує, що нуклеарна сім'я – спочатку модальний, а потім повністю домінуючий тип господарства. Тенденція до симетрії моделей поведінки і стосунків взаємозалежності свідчить про новий тип і в міжпоколінних стосунках. Рольовий контекст соціальної взаємодії не зникає, просто як форма соціального зв'язку він стає більш гнучким і чутливим до особистості [3]. Ю. А. Шрейдер зауважує, що в нуклеарній сім'ї та поза нею між близькими людьми, як і раніше, цінуються звичні, традиційні, як регулярні, утилітарні, так і ритуальні форми поведінки, які мають

символічно та психологічно багатозначний надутилітарний сенс (див. [3]).

Така специфічність сім'ї може особливим чином вплинути на формування особистості дитини, навіть сприяти її десоціалізації, накопиченню суб'єктивних деструкцій. Так, у неповній нуклеарній сім'ї негативними чинниками є емоційний дискомфорт (відчуття неповноцінності, емоційного голоду, заздрості тощо), порушення структурної рівноваги й збалансованості, рольова дифузія, ренуклеаризація. Така ситуація здатна викликати підвищений інтерес дитини до своїх переживань із відразливим ставленням до переживань дорослих (зокрема батьків), іноді агресивне ставлення до одного з батьків (особливо до того, хто залишив сім'ю), унаслідок чого в дитини затримується формування її "ідеального Я".

Відповідно, особливого значення набувають стосунки владно-підвладні, соціально опосередковані, інтер- та інтрасуб'єктні. Актуальним завданням стає вивчати все те, що характеризує розподіл інформаційних потоків, структуру влади, формальне і неформальне лідерство, дитячо-батьківські, подружні та сиблінгові стосунки в сім'ї, внутрішньосімейні ролі, рівень фізичної та емоційної близькості-віддаленості між її членами тощо.

Деякі дослідники вважають, що, коли йдеться про нуклеарну сім'ю, на першому плані мають бути подружні стосунки. Спосіб розподілу ролей і позиція лідерства дають змогу науково обґрунтувати специфіку егалітарно-неопатріархальних (главою є чоловік, чие домінування має соціально-психологічний і добровільний характер) і неоегалітарних (гегемонія закріплюється за обома членами подружжя, вони також частіше, порівняно з попереднім варіантом, спільно виконують сімейні обов'язки) сімей (А. І. Антонов, В. М. Медков, І. А. Фрідріх). Обидва типи сімей орієнтуються на паритетну участь чоловіка і жінки у виконанні сімейних обов'язків, тобто чіткого розподілу сфер впливу немає. Зміст подружніх і батьківських ролей чоловіків передбачає активне їх залучення до процесу ведення домашнього господарства, участі в організації дозвілля сім'ї, прийняття рішень, матеріального забезпечення, виховання дітей тощо. Відповідно, реалізація подружньої ролі в такому форматі відображає наявність егалітарних стереотипів у розподілі сімейних функцій. Хоча насправді досить часто панують традиційні стереотипи, оскільки чоловіки основне своє завдання вбачають у матеріальному забезпеченні сім'ї (вони консервативніші за жінок).

І. А. Фрідріх у своєму дослідженні (2012) доходить висновку, що подружні й батьківські ролі чоловіка в сучасній нуклеарній сім'ї мають менш жорсткий і однозначний характер, аніж існуючі еталони

маскулінності. Сучасний чоловік стає ближчим до дітей; його прагнення проявити турботу (особливо коли дитина занеджує), налагодити довірчі і дружні взаємини, перебувати в постійному контакті з дитиною під час ігор, прогулянок – один із доказів панування егалітарних тенденцій. Дослідження продемонструвало, що основними критеріями батькової ролі є: залученість, доступність батька, усвідомлення ним своєї відповідальності і розуміння потреб дітей. А втім, чоловіки в цілому витрачають на сімейні справи менше часу, ніж жінки [8].

Сьогодні трапляються часом протилежні думки щодо сімейних стосунків. Дехто стверджує, що стосунки в сім'ї стають дедалі більш психобіологічними, а не соціально-психологічними: роль батьків (зокрема батька) зводиться майже нанівець (В. М. Дружинін, М. Г. Панкратова). Хоча ще І. С. Кон заперечував проти такого твердження, зазначаючи, що думка про зниження виховної функції батька в ХХ ст. – лише кроскультурний стереотип, який мало відповідає реальності [4]. Зарубіжні та вітчизняні психологи, зокрема Д. Віткін, О. А. Кононко, Н. Чодороу, також наголошують на важливій ролі батька в становленні особистості дитини. У цілому на сучасному етапі такого роду дослідження не обмежуються виключно ресурсом подружніх стосунків, значущими виявляються й батьківсько-дитячі і сиблінгові відносини.

Серед досліджень, присвячених феноменології батьківського ставлення до дитини та його впливу на формування індивідуально-характерологічних рис її особистості, заслуговує на увагу теорія рис дитини Д. Баумрінда. Ідеться про риси, формування й розвиток яких зумовлені чинником саме батьківського контролю.

Важливо враховувати й те, що внутрішньосімейні, насамперед дитячо-батьківські, стосунки на сучасному етапі істотно деформовані та формалізовані, спостерігається взаємовідчуження батьків і дітей (В. В. Абраменкова, О. С. Ісаєнко, І. М. Коновальчук). Утім, має місце й думка, що в пострадянській сім'ї, навпаки, простежується загальна тенденція зближення між ними (О. І. Маховська). Крізь призму батьківського ставлення висвітлює це питання Г. Я. Варга, зауважуючи, що дитячо-батьківська взаємодія – це цілісна система почуттів, поведінкових стереотипів щодо дитини, які використовуються в практиці спілкування з нею [1].

Основною характеристикою батьківсько-дитячих транзакцій є саме ціннісно-символічний дискурс батьківської постаті: наявний образ думок і загалом сімейна ідеологія, модель виховання та батьківські настановлення, їхня конкуренція у впливі на дітей та нормативному контролі над ними, відповідальність за них, вік, освіта, ціннісні

орієнтації та загальна психологічна культура, соціальний статус, родинні міфи тощо. К. Роджерс зазначав, що батьки відіграють вирішальну роль у когнітивному розвитку дитини, формуючи в неї образ соціального світу [5].

Саме постаті матері та батька забезпечують, відповідно, первинне і вторинне узалежнення, наголошує В. О. Васютинський. Процес формування особистості дитини в батьківській сім'ї має владно-підвладний характер (бо саме батьки визначають, як впливати на дитину або примушувати її до чогось), який, зрозуміло, має бути адекватним, динамічним і прогностичним [2].

Важливим аспектом є вік батьків-вихователів. Зауважимо, що сьогодні шлюб беруть у більш зрілому віці (В. Станкунене), хоч тут значну роль відіграє і культурний чинник. Зокрема, Н. Д. Гордєєва, Т. В. Медіна зазначають, що в Україні, на відміну від західних країн, зростає кількість молодих сімей.

Особливий інтерес становить сьогодні й аспект сиблінгової взаємодії. Роль сиблінгової підсистеми в розвитку й формуванні особистості дитини продемонстровано якнайкраще в дослідженнях психоаналітичного профілю (з акцентом на травматичному аспекті) і в системному підході (з наголосом на розвивальному, ресурсному потенціалі) у роботі із сім'єю. Сферу сиблінгових стосунків психологи-практики визнають однією з найресурсніших, хоча вона й досі залишається мало вивченою психологами-дослідниками. Є, утім, низка теоретичних та емпіричних досліджень, у яких зроблено спробу розкрити значення і з'ясувати специфіку такої взаємодії для психічного розвитку й виховання особистості дитини (А. Адлер, М. І. Алексєєва, Л. Л. Баландіна, І. А. Дідук, Т. А. Думітрашку). Ідеться про позицію дитини в сім'ї (адлерівське "сімейне сузір'я"), а звідси – суперництво або антагонізм сиблінгів/напівсиблінгів за батьківську прихильність. Зокрема, З. Фройд зазначав, що з появою в сім'ї ще однієї дитини структура едипового комплексу трансформується таким чином, що переживання з цього приводу в деяких випадках набувають трагічності. Психоаналітик додає, що чим тісніший зв'язок членів сім'ї, тим більше й частіше вони схильні відгороджуватися від інших. У цілому так звана психоаналітична сім'я схожа саме на нуклеарну – насамперед через особливу роль сиблінгової взаємодії.

З огляду на значущість стосунків у нуклеарній сім'ї розгляньмо *основні прояви трансформаційних процесів*, що мають місце в сучасній сім'ї (останні більшою мірою характерні для постіндустріальних країн, хоча не можна нехтувати ними, коли йдеться і про сім'ю українську):

1) дихотомії та парадоксальності сучасності: а) дитиноцентризм, коли дитячо-батьківські стосунки в сім'ї будуються переважно за

принципом “знизу вгору”, за домінування тенденції малодітності, а звідси – порушення рольової структури сім’ї, її звуження з одночасним зростанням потреб самої дитини та зниженням якості життя (передусім психоемоційного благополуччя, оптимістичності), – замість дорослоцентризму, – і водночас явище переходу від “дитини-короля з батьками” до “пари королів із дитиною”; б) обмеження простору дитячої життєдіяльності та його демократизація водночас; в) інфантицид (відгородженість, відмова від дітей, навіть їх убивство) або, навпаки, явище адопції (усиновлення, у т. ч. так званих стигматизованих дітей); г) матеріально-побутові умови: економічна залежність-незалежність, жорстка диференціація та індивідуалізація; посилення нервового напруження, зростання кількості дистресів (зауважимо, що самі діти стають стресовим чинником екстремальних ситуацій, численних розлучень); низька загальна психолого-педагогічна культура стосунків у сім’ї;

2) характеристики, форми і типи сім’ї: а) значна кількість когабітаційних союзів, конкубінатних пар (не зареєстрованих ні церквою, ні державою), тобто усвідомленої безшлюбності, неформальності стосунків; спостерігається їх егалітаризація, при цьому цінність дітей стає самостійним чинником; б) варіабельність виконання сімейних функцій (пов’язана зі структурною неповнотою або деформацією/реструктуризацією сім’ї, інфантилізацією поведінки); в) зменшення кількості розширених, поширення нуклеарних малодітних сімей, а також тимчасових, соціально вразливих, проблемних, неповних і змішаних. Хоча щодо цього існує й інший погляд: попри все і досі ще зберігається значна кількість багатопокілних (трипокілних) сімей (А. І. Антонова, О. Г. Носкова, Т. М. Яблонська).

Загалом дослідники дійшли висновку, що феномен “багатодітності” та “одnodітності” проявляється в когнітивних, особистісних і соціально-психологічних особливостях дітей;

3) особливі варіації структурування середовища: а) ускладнюється структура значущих видів діяльності, соціальної взаємодії та життєвого шляху самого індивіда; б) зростає залежність від віртуального світу і в) дедалі більш актуальними стають індикатори екологічного середовища.

Для України, зокрема на загальному тлі природного скорочення та старіння її населення, характерними є: зниження показників шлюбності (панує так звана прокреативна етика: бути в шлюбі краще, але не обов’язково; мати дітей бажано, але коли їх немає – зовсім не аномалія); зростання кількості розлучень, у т. ч. через моральну толерантність суспільства до цього феномена), числа малодітних сімей та самотніх людей; структурно-функціональна трансформація сім’ї за

невизначеності або суперечливості сімейних ролей; зменшення ролі зовнішніх і зростання впливу внутрішніх регуляторів поведінки членів сім'ї, водночас посилення тенденції до домінування, боротьба за владу між партнерами (навіть за неузгодженості рольової поведінки, негнучкості сімейних норм) тощо.

Висновки. Наведені вище напрацювання дають підстави розглядати сім'ю як значущий психоемоційний ресурс, важливий контекст формування особистості дитини. Значущими в нуклеарній сім'ї стають саме внутрішньосімейні стосунки (подружні, дитячо-батьківські, сиблінгові). В умовах нуклеарної сім'ї, яка на сучасному етапі в багатьох країнах є статистично найпоширенішим типом, обидва члени подружжя (різної статі) активні в побуті (егалітарність) й поза сім'єю (двокар'ерна орієнтація), живуть разом, але окремо від батьків й інших родичів, виховують дітей (віддаючи перевагу малодітності), а емоційна згуртованість членів сім'ї ("сімейна ідентичність", "нуклеарне спілкування") виходить на перший план.

Основною особливістю дитячо-батьківських та сиблінгових стосунків у нуклеарній сім'ї є їхня складність: більша індивідуалізація сімейних ролей, акцент на суб'єктній позиції; але водночас це стосунки більшої міри взаємозалежності, де батькові належить особлива роль. Характерною рисою дитячо-батьківських та сиблінгових стосунків у нуклеарній сім'ї, порівняно з багатопоколінною, є також більша значущість системи морального оцінювання, більш чутливий рольовий контекст взаємодії.

Перспективою подальших наукових розвідок з проблеми стосунків у нуклеарній сім'ї є емпіричне дослідження соціально-психологічних механізмів формування цінностей, ціннісних орієнтацій дитини (з урахуванням її сиблінгової позиції, віку, статі, змісту стосунків із батьками і сиблінгами).

Література

1. *Варга А. Я.* Системная семейная психотерапия: Краткий лекционный курс / А. Я. Варга. – СПб.: Речь, 2001. – 143 с.
2. *Васютинський В.* Інтеракційна психологія влади : [монографія] / Вадим Васютинський. – К.: Київ. славіст. ун-т, 2005. – 492 с.
3. *Голофаст В.* Социология семьи. Статьи разных лет : [монография] / В. Голофаст ; под ред. О. Б. Божкова. – СПб.: Алетейя, 2006. – 432 с.
4. *Кон И. С.* Ребёнок и общество / И. С. Кон. – М.: Наука, 1988. – 270 с.
5. *Роджерс К.* Клиентцентрированная терапия : пер с англ. / К. Роджерс. – М.: Реал-бук; К.: Ваклер, 1997. – 320 с.
6. *Титаренко Т. М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.

7. *Торфлер Е.* Третья волна / Е. Торфлер ; пер. з англ. Андрія Євси ; за ред. Віктора Шовкуна. – К. : Всесвіт, 2000. – 480 с.
8. *Фридрих И. А.* Мужчина в современной российской нуклеарной семье : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. социол. наук : спец. 22.00.04 “Социальная структура, социальные институты и процессы” / И. А. Фридрих. – Тюмень, 2012. – 20 с.

References

1. Varga, A. Ya. (2001). *Sistemnaya semeynaya psikhoterapiya* [Systemic family therapy]. St. Petersburg: Rech Publ. (rus).
2. Vasiutynskiy, V. (2005). *Interaktsiina psikhologhiia vldy* [Interactive psychology of power]. Kyiv (ukr).
3. Golofast, V. (2006). *Sotsiologiya sem'i. Stati raznykh let* [Sociology of family. Articles of the past years], edited O. V. Bozhkov. St. Petersburg: Aleteya Publ. (rus).
4. Kon, I. S. (1988). *Rebenok i obshchestvo* [Child and society]. Moscow: Nauka Publ. (rus).
5. Rogers, C. (1997). *Kliyentsentrirovannaya terapiya* [Client-centered therapy]. Moscow: Real-buk Publ., Kyiv: Vakler Publ. (rus).
6. Tytarenko, T. M. (2003). *Zhytievyyi svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budemosti* [Life world of a personality: within and beyond the boundaries of everyday life]. Kyiv: Lybid Publ. (ukr).
7. Toffler, A. (2000). *Tretia Khvylia* [The Third Wave], editing by V. Shovkun, translation from English by Andriy Yevsa. Kyiv: Vsesvit Publ. (ukr).
8. Fridrikh, I. A. (2012). *Muzhchina v sovremennoy rossiyskoy nuklearnoy sem'ye* [Man in a modern Russian nucleous family]. Abstract of Ph. D. dissertation, Tyumen, Russia (rus).

Prymak Yu. V. Marital, child-parent and sibling relations in the nuklear family

The article is devoted to investigating such peculiarities of modern family as reduced fertility/childlessness, two-career family, equality, and nuclear communication. Special attention is paid to the nuclear family (spouse, child-parent and sibling) relationships. The spouse relationship is characterized by the orientation at equality, two careers, reduced fertility, emotional coherence and nuclear communication. The main features of the child-parent and sibling relationships in the nuclear family are complexity, higher individualization of roles and simultaneously increasing interdependence, importance of the system of moral evaluation, sensitivity of the role interaction context, and a special role of the father. The article also deals with socio-psychological characteristics as well as specific features of the nuclear family as a leading model of structuring spouse, child-parent and sibling relationships. The author looks into the content of the current main family transformation processes.

Key words: nuclear family; marital, child-parent, and sibling relations; transformation processes; proactive ethics; emotional kernel; child centrism.

© **Приймак Ю. В.**